

Anna Rygorowicz-Kuźma

DOI: 10.15290/sw.2025.25.13

Uniwersytet w Białymstoku

e-mail: anna.rygorowicz-kuzma@uwb.edu.pl

ORCID: 0000-0002-5100-6045

Terminologia prawosławna w języku polskim. Kalki wyrazowe

Słowa kluczowe: terminologia prawosławna w języku polskim, kalki wyrazowe, zapożyczenia leksykalne, leksyka religijna

W terminologii polskiego prawosławia oprócz wyrazów rodzimych oraz zapożyczeń właściwych, przede wszystkim cerkiewnoślawiańskich, greckich, nielicznych łacińskich i wschodniosławiańskich, odnajdziemy również grupę terminów będących strukturalno-semantycznymi odbitkami wyrazów obcych. Badaniami dotyczącymi kalk w języku polskim zajmowali się i zajmują stosunkowo nieliczni językoznawcy. Jak podkreślał Jerzy Obara na początku lat 90. XX wieku:

[...] problematyka kalkowania nie przyciągała w przeszłości i nie przyciąga obecnie uwagi badaczy z bardzo prozaicznej przyczyny, którą stanowi niezwykle „niewdzięczny”, bo bardzo niepewny materiał, który miałby stanowić podstawę dla jakichkolwiek rozważań o kalkach. Najbardziej zawiłą kwestię stanowi samo wykrywanie kalk, samo zdobywanie poświadczających ich obcy rodowód poświadczeń, wykluczających zarazem możliwość niezależnego, samodzielnego ich powstania na rodzimym gruncie badanego języka. (...) W takim samym stopniu dotyczy to badań w zakresie apelatywów, jak i w zakresie nazewnictwa [Obara 1993, 207].

Pomimo aktywizacji badań dotyczących zarówno opisu teoretycznego procesu kalkowania, jak i analiz materiału empirycznego¹, zagadnienie to wciąż nie jest opracowane w zadowalającym stopniu, brak jest konsensusu co do definicji samych terminów *kalka*, *półkalka*, *hybryda*, jak i spójnych typologii, klasyfikacji czy wskazań etymologicznych². Nie zważając na te niewątpliwe trudności wynikające zarówno z niepewnego charakteru takich formacji leksykalnych, jak i nielicznych opracowań poświęconych zagadnieniu kalk w obszarze polskiej leksyki religijnej, niniejszy tekst będzie stanowił próbę opisu prawdopodobnych replik wyrazowych zarejestrowanych w polskiej terminologii prawosławnej.

Kalkowanie jest jedną z dróg wzbogacania słownictwa rodzimego. Kalka językowa, inaczej klisza czy refleks, to „wyraz lub wyrażenie utworzone za pomocą rodzimych elementów językowych według wzoru semantycznego języka obcego” [EJO, 284]. Proces kalkowania jest zatem pewną metodą zapożyczania obcych struktur językowych. Są one odwzorowywane za pomocą odpowiadających im semantycznie wyrazów czy morfemów rodzimych. W literaturze przedmiotu można spotkać się z różnymi typologiami kalk, najczęściej wyodrębniane są jednak kalki leksykalne i gramatyczne. Repliki gramatyczne odwzorowują obce schematy syntaktyczne, odbitki leksykalne powielają struktury obcej jednostki leksykalnej jednoczłonowej (kalki wyrazowe) lub wieloczłonowej (kalki frazeologiczne) [EJO, 284]. W nomenklaturze polskiego prawosławia przykładem kalk wyrazowych są leksemy *powieczarze* czy *świętogórzec*, kalki frazeologiczne to np. *Liturgia Upřednio Uświęconych Darów* czy *królestwo Boże*. W niniejszym artykule analizie poddane zostaną jedynie kalki wyrazowe. Jako podstawowy materiał do badań posłużą terminy wyekscerpowane ze *Słownika polskiej terminologii prawosławnej* [SPTP]. Jest to obecnie najobszerniej zarejestrowany zbiór współczesnej i aktywnie funkcjonującej leksyki polskiego prawosławia.

Słownictwo religijne używane w Kościele prawosławnym w Polsce bazuje przede wszystkim na języku cerkiewnosłowiańskim, który jest dla

¹ Na temat zagadnienia kalk zob. np. prace: Obara [1989], Walczak [1999], Popiołek [2013], Bogacz [2014], Witalisz [2016], Grupa-Dolińska [2019], Lewaszkiewicz [2021].

² Na trudności przy opracowaniu etymologicznym kalk zwracają uwagę Przemysław Dębowski, Bogumił Ostrowski i Jadwiga Waniakowa w opracowaniu monograficznym do WSJP PAN [Dębowski i in. 2018, 112].

prawosławnych Słowian tradycyjnym językiem liturgicznym. Jego źródłem jest język staro-cerkiewno-słowiański, stworzony w IX wieku na potrzeby chrystianizacji krajów słowiańskich. Teksty napisane w tym języku to w większości tłumaczenia z oryginałów greckich. Pierwsze przekłady na język staro-cerkiewno-słowiański wykonane przez św. misjonarzy Cyryla i Metodego odznaczały się unikatową wiernością oddania treści, przy stosunkowo małym zakresie wpływów obcych. Z upływem czasu kopiści rezygnowali ze swobodnych przekładów i coraz śmielej kalkowali konstrukcje greckie [Moszyński 2006, 129]. Cerkiewnosłowiańska terminologia religijna obfituje więc zarówno w greckie zapożyczenia właściwe, czyli leksemy przejęte w greckiej postaci fonetycznej (lub nieznacznie zeslawizowanej), jak i greckie kalki, zapożyczenia, tłumaczone w sposób strukturalny za pomocą morfemów słowiańskich. Większość złożzeń (wyrazów złożonych) w języku cerkiewnosłowiańskim stanowią odbitki z języka greckiego³. Przykładami takich formacji są np. богочеловѣкъ (gr. Θεάνθρωπος⁴), добротолѣбїе (gr. Φιλοκαλία), благоухание (gr. εὐωδία). Cerkiewnosłowianizmy przyswajane są do terminologii polskiego prawosławia najczęściej jako zapożyczenia właściwe, np.: *blagoczynny* (cs. благочинный⁵), *bogorodzien* (cs. богорѣдиченъ), *czasosłow* (cs. часослѣвъ), *daronosica* (cs. даронѣсица), *dobrotolubie* (cs. добротолѣбїе), *molitwosłow* (cs. молитвослѣвъ), *wieliczenie* (cs. величание). Niekiedy są one również odwzorowywane za pomocą morfemów polskich i funkcjonują jako kalki wyrazów cerkiewnosłowiańskich, np.: *bogoojciec* (cs. боготѣць, z gr. θεοπάτωρ), *bogonatchniony* (cs. боговдохновѣнный, z gr. θεόπνευστος), *bogoczłowieczeństwo* (cs. богочеловѣчество, z gr. θεανδρία), *jednoistotność* (cs. ѣдиносущїе, z gr. ὁμοούσιον), *nowomęczennik* (cs. новомученикъ, z gr. νεομάρτυρας), *powieczere* (cs. повечерїе, z gr. Ἀποδείπνον), *pramatka* (cs. прамати, z gr. προμήτωρ), *trójdzwon* (cs. трезвѣнь), *wszechprawosławny* (cs. всеправослѣвный, z gr. πανορθόδοξος). Są wśród takich formacji również półkalki, czyli wyrazy, które w części zachowały obcy element, np. *ikonopisarz* (cs. іконописецъ, gr. εἰκονογράφος), *czteroewangelia* (cs. четвѣроевангелїе, gr. τετραευάγγελο), *mirotoczący* (cs. мѣроточивый,

³ Zob. na ten temat np. Cejtlin [1977, 188–189].

⁴ Wszystkie odpowiedniki greckie są przytoczone za SPTP.

⁵ Wszystkie odpowiedniki cerkiewnosłowiańskie są przytoczone za SPTP.

gr. *μυροβλύτης*), *przepodobny* (cs. преподобный, gr. ὁσιος). Należy zauważyć, iż w wielu przypadkach trudno jest jednoznacznie określić, czy dany leksem został skalkowany z formy cerkiewnosłowiańskiej, wschodniosłowiańskiej czy bezpośrednio z greckiej. Możemy jednak przypuszczać, iż część z nich została zapożyczona za pośrednictwem języków wschodniosłowiańskich, gdyż te języki (a ściślej gwary wschodniosłowiańskie) dominowały w życiu religijnym i społecznym prawosławnych wiernych zamieszkujących terytorium Polski. Rola języka polskiego zaczęła stopniowo wzrastać w komunikacji religijnej społeczności prawosławnej po uzyskaniu przez Cerkiew w Polsce autokefalii (1924), ale jego aktywność intensyfikuje się zwłaszcza od końca XX wieku. Terminologia prawosławna w języku polskim znajduje się więc wciąż na etapie kształtowania, poszukiwań jednostek leksykalnych najbardziej właściwych, osadzonych w tradycyjnych dla prawosławia językach, ale również precyzyjnie oddających znaczenia pojęć i desygnatów dotyczących duchowości i obrzędowości prawosławia, także tych nowych, pojawiających się współcześnie. Ks. Marek Ławreszuk, współautor SPTP, na przykładzie angielskiej terminologii prawosławnej zauważa, że współczesny język jest w stanie „(...) wypracować własną terminologię, która z jednej strony zachowa wielowiekowe dziedzictwo kulturowo-religijne, a z drugiej umożliwi adekwatny rozwój, uwzględniający wszystkie sfery życia wspólnoty religijnej” [Ławreszuk 2022, 18]. Jest to jednak proces długotrwały i niewątpliwie wymagający otwartości na inne wzorce i wpływy. Terminologia polskiego prawosławia wykorzystuje nie tylko źródła cerkiewnosłowiańskie czy greckie, lecz także zapożycza z polszczyzny ogólnej czy nomenklatury polskiego Kościoła rzymskokatolickiego. W grupie kalk wyrazowych najprawdopodobniej skopiowanych z łacińskich czy niemieckich wzorców są m.in. terminy *współsprawujący* (łac. *koncelebrans*), *duszpasterz* (niem. *Seelenhirt*), *Odkupiciel* (łac. *Redemptor*), *jutrznia* (łac. kość. *matutinum*, cs. *ўтренняя*, z gr. Ὠρθρος), *bałwochwalca* (łac. *īdōlōlātra*, z gr. *eidōlōlātrēs*), *błogosławieństwo* (łac. *benedictio*, z gr. εὐλογία, cs. *благословѣніє*), *miłosierdzie* (stczes. *milosrdie*, cs. *милосѣрдіє*, z łac. *miserecordia*). Niektóre leksemy funkcjonujące w słownictwie polskiego prawosławia bazują na tzw. zapożyczeniach sztucznych, czyli formacjach utworzonych w czasach nowożytnych (XIX i XX wiek) z wyrazów bądź morfemów greckich i łacińskich [Wojan 2010, 85]. Takie jednostki leksykalne powoływane były do życia najczęściej w językach zachodnioeuropejskich i dotyczyły zwłaszcza terminologii

specjalnej. Wiele z nich stało się internacjonalizmami. W analizowanym materiale leksykalnym formacją skalkowaną z takiego zapożyczenia jest np. *dwumęstwo* odwzorowujące łacińsko-greckie złożenie *biandria* (łac. *bi-* ‘dwa razy’ + *andria* od gr. *anē, r andrós* ‘mąż’⁶). W języku greckim funkcjonuje jedynie forma *πολυανδρία* z morfemem *poli-* wskazującym na kalkę *wielomęstwo* oznaczającą ‘małżeństwo kobiety z więcej niż jednym mężczyzną’, choć terminy *wielomęstwo* i *dwumęstwo* są praktycznie synonimami. W polszczyźnie używane są również analogicznie utworzone formy: *dwużeństwo* – *bigamia*, *wiełożęństwo* – *poligamia*, jednak SPTP ich nie rejestruje. W wielu przypadkach geneza takiej struktury jest trudna do jednoznacznego ustalenia. Używana w słownictwie prawosławia forma *bogonośność* mogła być na przykład skalkowana bezpośrednio z greckiego terminu *θεοφορία* lub poprzez pośrednictwo rosyjskiego *богоносность*, bądź utworzona jako derywat cerkiewnosłowiańskiej kalki *bogonośny* (cs. *богоносный*).

Geneza i droga przedostawania się do języka polskiego i nomenklatury prawosławia odbitek strukturalnych łączy się często z warstwą chronologiczną słownictwa. W leksykonie prawosławnym możemy odnaleźć zarówno kalki dawne zapożyczone z polszczyzny ogólnej, jak i swojego rodzaju neologizmy stworzone współcześnie dla potrzeb terminologii prawosławnej. Pewna grupa religijnych odbitek strukturalnych, które zachowały się we współczesnym języku, używana była już w staropolszczyźnie. Najdawniejsze kalki wyrazowe dotyczące chrześcijaństwa przedostawały się do języka polskiego z łaciny i greki, najczęściej za pośrednictwem języków czeskiego i niemieckiego. Niektóre, jak czasownik *błagostawić*, były replikami wyrazów staro-cerkiewno-słowiańskich [Klemensiewicz 1985, 29]. Najprawdopodobniej takie pochodzenie miały też formacje *sumienie*, *mięsopust*, *cudotwórca*, *Bogurodzica*, *Zbawiciel*. Również one trafiały do polskiego słownictwa najczęściej poprzez medium czeskie, przede wszystkim w okresie działalności Cyryla i Metodego, choć część z nich, co sugeruje Janusz Siatkowski, mogła pojawić się bez takiego pośrednictwa, w wyniku oddziaływania w pewnym okresie na południowych ziemiach polskich liturgii słowiańskiej. Taką bezpośrednią proveniencję mogły mieć wyrazy *miłosierny* (w postaci *miłosierdy*), *zbawić*, *Zbawiciel*, *sumienie* (też w postaci

⁶ Etymologia terminu *biandria* jest przytoczona za: WSWO [2010, 153].

sąmnienie)⁷ [Siatkowski 1982, 98]. Jeszcze inną prawdopodobną drogą jest przenikanie podobnych leksemów z terenów Rusi Kijowskiej⁸. Przykładami staropolskich formacji, które z dużym prawdopodobieństwem powstały na drodze kalkowania i zachowały się do naszych czasów, są leksemy *ślawnieństwo*⁹ (stczes. *blahoslavenstvie*, łac. *benedictio*, cs. *благословѣніе*, gr. *εὐλογία*¹⁰), *bogobojność* (od *bogobojny* – kalka śr.-w.-niem. *gotevorhtec* (dziś niem. *gottesfürchtig*), gr. *θεοσέβεια*), *cudzołóstwo* (stczes. *cuzoložstvo*), *jutrznia* (stczes. *jutrně*, łac. *matutinum*, gr. *ῥοθρος*, cs. *ўтренняя*), *mięsopust* (stczes. *masopust*, z łac. *carnisprivium*, cs. *масопустъ*, cs. *масопустіе*), *miłosierdzie* (stczes. *milosrdie*, cs. *милосѣрдіе*, z łac. *misericordia*), *świętość* (stczes. *svatost*, łac. kośc. *sanctitas*, gr. *ἀγιότητα*, cs. *свѣтость*), *świętokradztwo* (stczes. *svatokradstvo*, łac. *sacrilegium*, cs. *сващеннограбѣтельство*, cs. *сващенногѣтъство*, gr. *ἱεροσυλία*), *wcielenie* (stczes. *vtělenie*, łac. *incarnatio*, cs. *воплосѣніе*, gr. *ἐνσάρκωση*). Bogaty materiał staropolskich kalk wyrazowych dotyczy określeń przydawanych Bogu i Matce Bożej, np.: *Bogarodzica*, *Bogorodzica*, *Bogurodzica* (cs. *богорѣдица*, gr. *Θεοτόκος*), *Przeczysta* (stczes. *přěčistá*, cs. *пречѣстаа*), *Miłosierna* (stczes. *milosrdny*, scs. *милосѣрднѣ*, z łac. *misericors*, st.-w.-niem. *armaherzî*), *Jednorodzony* (staropolska forma: *Jenorodny*) (cs. *ѣдинорѣднѣ*, gr. *Μονογενής*), *Odkupiciel* (łac. kośc. *Redemptor*, cs. *ѣскупѣтель*, gr. *Λυτρωτής*), *Stworzyciel*, *Stwórca* (stczes. *stvořitel*, cs. *сотворѣтель*, gr. *Ποιητής*, por. też łac. *creātor*), *Wszechmogący* (stczes. *všemohúci*, cs. *всемогущѣ*, łac. *omnipotens*, gr. *Παντοδύναμος*), *Zbawiciel* (stczes. *zbavitel*, cs. *спасѣтель*, gr. *Σωτήρας*, gr. *Σωτήρ*).

Niektóre z kalk występujących w polskiej nomenklaturze prawosławnej mają stosunkowo krótką historię, gdyż zostały utworzone współcześnie. Ich powstanie najczęściej wiąże się z faktem braku odpowiedniej (bądź precyzyjnej) nominacji w funkcjonującym już leksykonie prawosławnym i próbie wykorzystania modelu obcego. Nie jest to zbyt częsty sposób

⁷ Na temat pochodzenia wyrazu *sumienie* zob. też np. Rybicka [1976, 89], Bednarczuk [2018, 73].

⁸ Zob. na ten temat np. Rygorowicz-Kuźma [2019, 375].

⁹ Wszystkie wymienione leksemy poświadczane są w *Słowniku staropolskiej terminologii chrześcijańskiej* Marii Karpluk [2001].

¹⁰ Wszystkie rozwiązania etymologiczne i wyrazy źródłowe podane są na podstawie opracowań: Bańkowski [2000], Brückner [1989], Karpluk [2001], SPTP, WSJP PAN, WSWO.

wzbogacania terminologii prawosławnej, ale w niektórych przypadkach niezbędny. Takimi strukturami są np. wyrazy *bogoojciec* (cs. богоотѣць, gr. θεοπάτωρ), *ucerkiewnianie* (cs. воцерковлѣніе, gr. ἐκκλησιασμός), *starcostwo*, *starczystwo* (cs. старчество), *krzyżonośca* (gr. σταυροφόρος), *świeconośca* (cs. свѣщенόсець, gr. λαμπαδηφόρος, gr. κηροφόρος), *wielkoschimnich* (gr. μεγαλόσχημος) czy formacje typu *dwupieśń* (cs. двоепѣснецъ, gr. διώδιον), *trójdzwon* (cs. трезвонъ), *czteroewangelia* (cs. четвероевѣнгеліе, gr. τετραευάγγελο). Nowszymi kalkami wyrazowymi są również niektóre określenia dotyczące Boga i Matki Bożej, np. *Bogocztowiek* (gr. Θεάνθρωπος, cs. богочеловѣкъ), *Wszechkrólowa* (cs. всецаріца), *Trójjedyny* (gr. Ἕνας Τριαδικός, cs. трієдінный), *Wszechobecny* (cs. вездѣсущій, gr. πανταχοῦ παρών), *Wszechwładca* (gr. Παντοκράτωρ, cs. бógъ вседержітель, cs. господь вседержітель), *Wybawiciel* (cs. ѱбѣвитель), *Życiodawca* (cs. жизнoдѣвца, cs. жизнoдѣтель, cs. животодѣвецъ, gr. Ζωοδότης, gr. Ζωοδοτήρ). Ciekawym terminem jest forma *ucerkiewnianie*, opatrzona w SPTP kwalifikatorem *proponowany*¹¹, w znaczeniu ‘aktywny proces pogłębiania zaangażowania człowieka w życie Cerkwi, jak również działania podejmowane w celu utrwalania tego zaangażowania’ [SPTP, 462]. Najprawdopodobniej jednostka ta utworzona została jako kalka formy cerkiewnosłowiańskiej lub wschodniosłowiańskiej (ros. воцерковление). Analogicznie w języku polskim spotykana jest forma *ukościelnianie* stosowana zarówno w odniesieniu do Kościoła katolickiego, jak i prawosławnego. Wydaje się, iż obie formy wywodzą się z tego samego źródła¹², choć nie można wykluczyć derywacji na gruncie polskim. Żadna z nich nie otrzymuje rejestracji w słownikach ogólnych języka polskiego.

Analizując kalki leksykalne, należy wspomnieć też o formacjach, które swoją strukturą przypominają kalki, ale nimi nie są. Taką jednostką utworzoną współcześnie na potrzeby polskiej terminologii prawosławia jest na przykład zrost *darmoleczący*, określenie świętego, który nie pobierał opłat za leczenie¹³, np. święci darmoleczący Kosma i Damian. Źródłowy termin

¹¹ Kwalifikatorem *proponowany* opatrzone są m.in. terminy potrzebne, funkcjonujące dotąd jako indywidualnie użyte kalki czy spolszczenia [Czarnecka 2022, 46].

¹² Elena Fiediukina zwraca uwagę, iż termin *ukościelnianie* jest kalką ros. воцерковление [Fiediukina 2007, 72].

¹³ Zob. np. Charkiewicz [2013, 220–221].

w języku greckim miał postać ἀνάργυρος (gr. ἀν- ‘bez’, ἀργυρος ‘srebro, pieniądze’), w cerkiewnosłowiańskim był dokładną odbitką strukturalną *безсребренѣкъ*. W języku polskim kalka cerkiewnosłowiańska *bez srebrnik*, choć spotykana niekiedy w źródłach internetowych, nie przyjęła się jako termin prawosławny, podobnie jak inne próby translacji, np. *jałmużnik*¹⁴ czy *bezpieniężny*¹⁵. Zgodnie z klasyfikacją zaproponowaną przez Jerzego Obara jednostka *darmoleczący* wśród leksykalnych kalk strukturalnych znalazłaby się w grupie wyrazów-zamienników charakteryzujących się brakiem zależności budowy od obcego wzoru [Popiołek 2013, 46]¹⁶.

Kalki wyrazowe ze względu na swoją budowę mogą być formacjami jednotematowymi (jednordzennymi) bądź złożonymi (wielordzennymi). W przypadku pierwszej grupy afiksy wchodzące w skład struktury wyrazu skupiają się wokół jednego rdzenia, np. *beżeństwo*, *beżenność* (gr. ἀγαμία, cs. безбѣчїе), *ucerkiewnianie* (cs. воцерковлѣнїе), *nadnaturalność*, *ponadnaturalność* (gr. ὑπερούσιον, cs. преестествѣ, cs. пачеестествѣ), *Odkupiciel* (łac. *Redemptor*), *czterdziestnica*, *czterdziesiątnica* (gr. Τεσσαρακοστή, gr. σαρακοστή, cs. четыредесѣтница), *ofiarnik* (cs. жѣртвенникъ). Tego rodzaju kalki najczęściej tworzą formacje prefiksalnie-sufiksalne (*beżeństwo*, *nadnaturalność*, *ucerkiewnianie*) lub sufixalne (*czterdziesiątnica*, *ofiarnik*, *Odkupiciel*). Bardziej reprezentatywną grupę kalk wyrazowych stanowią wyrazy złożone, które zostaną omówione nieco szerzej.

Wyrazy złożone to formacje leksykalne zawierające morfologiczny wykładnik kompozycji [EJO, 692]. Zbudowane są z dwóch lub więcej rdzeni, połączonych zwykle interfiksem, mogą zawierać również afiksy derywacyjne i formanty paradygmatyczne. Formacje te dzielą się zwykle na złożenia właściwe i zrosty. Złożenia właściwe charakteryzują się obecnością formantu (interfiksu, sufiksu, paradygmatu – w różnych konfiguracjach, w przypadku zrostów wyznacznikiem formantu jest jedynie zmiana akcentu i zachowanie elementów fleksyjnych członów) [Ochman 2010, 428]. W analizowanym materiale leksykalnym zarejestrowana została tylko jedna formacja zrostowa, *Wielkanoc*. Pozostałe skalkowane kompozycje to złożenia właściwe z różną

¹⁴ Translat ten zarejestrowany jest np. w słowniku Romana Lewickiego [2002, 56].

¹⁵ Określenie *bezpieniężni* użyto np. w tytule artykułu: *Święci Kosma i Damian – bezpienieżni patroni transplantacji* [Łach, Wojnarowicz i in., 2017].

¹⁶ Szerzej na ten temat zob. Obara [1989].

konfiguracją formantów. Dominują złożenia z interfiksem -o-, najczęściej spotykanym w złożeniach polskich: *bałwochwalca*, *bogopoznanie*, *czteroewangelia*, *mięsopest*, *wielkomęczennik*, *Życiodawca*.

Ze względu na stosunki funkcjonalne między częściami złożenia wyróżnia się formy kopulatywne i determinatywne [EJO, 692]. W pierwszym rodzaju takich jednostek leksykalnych człony złożenia połączone są na zasadzie współrzędności, w drugim wyróżniany jest człon nadrzędny, określany i podrzędny człon określający. W analizowanej grupie kalk odnotowano tylko jedno złożenie kopulatywne, *Bóg-Człowiek*. Pozostałe leksemy reprezentują formacje determinatywne, np. *ikonopisarz* ('pisarz ikon'), *nowomęczennik* ('nowy męczennik'), *cudotwórca* ('tworzący cuda'), *bogoojciec* ('ojciec (tzn. przodek) Boga')¹⁷ itp.

Sporadycznie kalki wyrazowe zarejestrowane są w formach wariantywnych, np. *daronosica* – *daronośnica*, *starcostwo* – *starczystwo*. Można je traktować jako warianty słowotwórcze, choć terminy *daronosica* i *starczystwo* mogą być równie dobrze cerkiewnosłowiańskimi zapożyczeniami właściwymi. Z kolei kalki *współsprawowanie* i *współstżenie* (łac. *concelebratio*, gr. συλλειτουργῶν, cs. сослужѣніе), mające wspólny źródłosłów, wskazują na różne drogi zapożyczania: *współsprawowanie* (z łac. *concelebratio*) i *współstżenie* (z cs. сослужѣніе). Podobnym przykładem są formy *wszechprawosławny* (cs. всеправославный) i *panprawosławny* (gr. πανορθόδοξος).

Halina Rybicka, analizując zapożyczenia strukturalne występujące w języku polskim, wysuwa wniosek, że „(...) kalki powstają w rezultacie dłuższego obcowania ze sobą dwóch języków lub są wynikiem oddziaływania języka pokrewnego pod względem budowy” [Rybicka 1976, 97]. Rzeczywiście w przypadku leksyki prawosławnej w języku polskim, czerpiącej z jednej strony z języka cerkiewnosłowiańskiego, z drugiej z języka ogólnego i polskiej terminologii katolickiej, oba te kryteria są spełnione. W warunkach intensywnego kontaktu kodów językowych, dodatkowo pochodzących z tej samej grupy językowej (języków słowiańskich), proces kalkowania jest nieunikniony. W terminologii prawosławia kalki wykorzystywane są

¹⁷ Określenie *bogoojciec* jest używane np. w odniesieniu do proroka Dawida czy świętego sprawiedliwego Joachima (ojca Bogarodzicy) jako przodków Jezusa Chrystusa.

w celu wprowadzenia nowych lub brakujących nominacji, np. *świętokradztwo*¹⁸, *dwupieśń*¹⁹, *nowomęczennik*²⁰, *ucerkiewnianie* bądź zastąpienia terminów niezbyt precyzyjnych czy potocznych, np. *poganin* (pot.) – *bałwochwalca*, *blażenny* (pot.) – *błogostawieństwa*²¹, *utrenia* (pot.), *zautrenia* (rzad. pot.) – *jutrznia*, *trezwon* (pot.) – *trójdzwon*²². Zbudowane z polskich morfemów formy mogą też w pewien sposób ułatwić zrozumienie terminów obcego pochodzenia, dlatego często równolegle używane są ich skalkowane odpowiedniki: *Pantokrator* – *Wszzechwładca*, *Theotokos* – *Bogarodzica*, *ortodoksja* – *prawosławie*, *eulogia* – *błogostawieństwo*, *staurofor* – *krucyferariusz* (rzad.) – *krzyżonośca*, *lampadarios* (daw., rzad.) – *świeconośca* (rzad.), *politeizm* – *wielobóstwo*, *biandria* (daw., rzad.) – *dwumęstwo* (daw.), *megaloschimnich* – *wieloschimnich*, *Monada* – *Jednia* (rzad.). W takich synonimicznych parach wyrazowych zarejestrowanych w SPTP zapożyczenie właściwe zwykle zajmuje miejsce terminu podstawowego, kalka opatrzona bywa kwalifikatorem wskazującym na przynależność do niższego rejestru stylistycznego bądź na użycie rzadkie, np. *hagioryta* – *świętogórzec* (rzad., pot.), *heterodoksja* – *innowierstwo* (pot.), *ikonoklasta* – *obrazoburca* (rzad., pot.) – *ikonoburca* (rzad.). W niektórych przypadkach status takich form się jednak odwraca, np.: *współsprawujący* – *koncelebrans* (rzad.), *bałwochwalca* – *idolatra* (dawn.).

Powyższy ogląd, choć wybiórczy i niepełny, pozwala na zasygnalizowanie dość istotnych cech związanych z pochodzeniem, budową i funkcjonowaniem kalk wyrazowych we współczesnej terminologii prawosławnej. Formacje

¹⁸ W SPTP leksem *świętokradztwo* otrzymuje definicję: „grzech znieważenia Boga, świętych oraz miejsc i przedmiotów związanych z kultem przez ich kradzież lub celowe zbezczeszczenie” [SPTP, 443].

¹⁹ *dwupieśń* – „kanon złożony z dwóch pieśni, obecnie wykonywany jedynie podczas jutrzni wtorku Wielkiego Tygodnia” [SPTP, 166].

²⁰ *nowomęczennik* – „męczennik, który poniósł śmierć z rąk przedstawicieli innych religii w czasach po upadku Konstantynopola (w tradycji greckiej) lub z rąk ateistów w okresie prześladowań ze strony ideologii ateistycznych (w tradycji rosyjskiej i serbskiej)” [SPTP, 311].

²¹ *błogostawieństwa* – „fragment Kazania na górze z Ewangelii Mateusza (Mt 5,3–12), śpiewany lub czytany podczas nabożeństw, niekiedy uzupełniany wersetami lub troparionami” [SPTP, 115].

²² *trójdzwon* – „uderzenia we wszystkie lub kilka dzwonów równocześnie, powtarzane najczęściej trzykrotnie, wykonywane przed szczególnie uroczystymi nabożeństwami, podczas świątecznych procesji, powitania biskupa itp.” [SPTP, 456–457].

te reprezentują po części dawne terminy ogólnochrześcijańskie, skalkowane już w staropolszczyźnie, niektóre są jednak tworzone współcześnie w celu nominacji pojęć dotyczących *stricto* duchowości prawosławia. Status tej drugiej grupy jest jeszcze niestabilny i rozwojowy. Czy nowe kalki wyrazowe oparte o polskie morfemy staną się trwałym elementem leksyki prawosławia? XXI wiek to czas językowej unifikacji i internacjonalizacji, zwłaszcza w zakresie systemów terminologicznych. Można jednak przypuszczać, że kraje słowiańskie zachowają swoje unikalne dziedzictwo religijne, bazujące również na rodzimych źródłach językowych.

Literatura

- Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–3, Warszawa.
- Bednarczuk L., 2018, *Początki i pogranicza polszczyzny*, Kraków.
- Bogacz K., 2014, *Kalki z języka angielskiego w dyskursie religijnym polskich protestantów pentekostalnych*, „*Studia Językoznawcze*”, t. 13, s. 29–38.
- Brückner A., 1989, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Cejtlin R.M., 1977, *Leksika staroslavânskogo âzyka*, Moskwa. [Цейтлин Р.М., 1977, *Лексика старославянского языка*, Москва.]
- Czarnecka K., 2022, *Struktura „Słownika polskiej terminologii prawosławnej”*, [w:] *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*, red. W. Przyczyna, K. Czarnecka, M. Ławreszuk, Białystok, s. 37–62.
- Dębowiak P., Ostrowski B., Waniakowa J., 2018, *Informacja o pochodzeniu wyrazów w WSJP PAN*, [w:] *Wielki słownik języka polskiego PAN. Geneza, koncepcja, zasady opracowania*, red. P. Źmigrodzki, M. Bańko, B. Batko-Tokarz, J. Bobrowski, A. Czelakowska, M. Grochowski, R. Przybylska, J. Waniakowa, K. Węgrzynek, Kraków, s. 103–113.
- EJO: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 2003, red. K. Polański, Wrocław.
- Fiediukina E., 2007, *Kultura słowna jako filar kultury prawosławnej we współczesnej Polsce*, „*Elpis*”, t. 9, s. 63–75.
- Grupa-Dolińska M., 2019, *Frazeologiczne kalki, półkalki i hybrydy w mowie dwujęzycznej społeczności staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, „*LingVaria*”, t. XIV, nr 27, s. 249–258.
- Karpluk M., 2001, *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*, Kraków.
- Klemensiewicz Z., 1985, *Historia języka polskiego*, Warszawa.

- Lewaszkiewicz T., 2021, *Język niemiecki jako źródło kalk leksykalnych w polszczyźnie XIX i XX wieku*, [w:] *Projektowanie niepodległości i dziedzictwo polszczyzny. W stulecie odzyskania niepodległości*, red. W. Ratajczak, M. Osiewicz, Poznań, s. 337–351.
- Lewicki R., 2002, *Chrześcijaństwo. Słownik rosyjsko-polski*, Warszawa.
- Łach O., Wojnarowicz J., Wilemska-Kucharzewska K., Kucharzewski M., 2017, *Święci Kosma i Damian – bezpieczni patroni transplantacji*, „Leczenie Ran”, nr 14(2), s. 77–81, <https://evereth.pl/category/lr/2017-lr/lr-2017-2> [6.05.2025].
- Ławreszuk M., 2022, *Problemy współczesnej polskiej terminologii prawosławnej wynikające z jej relacji z terminologią cerkiewnoślawiańską*, „Elpis”, nr 24, s. 15–19.
- Moszyński L., 2006, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa.
- Obara J., 1989, *Teoretyczne problemy kalkowania*, Wrocław.
- Obara J., 1993, *Obce nazwy własne w polskiej oraz polskie w obcej „szacie” językowej (z problematyki kalkowania w zakresie nazw własnych)*, „Acta Universitatis Lodzensis, Folia Linguistica”, nr 27, s. 205–213.
- Ochmann D., 2010, *Współczesne polskie composita. Próba typologii*, [w:] *Symbolae grammaticae in honorem Boguslai Dunaj*, Biblioteka LingVariów, t. 9, red. R. Przybylska, J. Kaś, K. Sikora, Kraków, s. 427–436.
- Popiołek B., 2013, *Z problematyki kalk językowych w terminologii anatomicznej (na materiale chorwackim)*, „Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie”, t. 2, s. 45–53.
- Rybińska H., 1976, *Losy wyrazów obcych w języku polskim*, Warszawa.
- Rygorowicz-Kuźma A., 2019, *Rutenizmy w staropolskiej terminologii religijnej (na przykładzie Słownika staropolskiej terminologii chrześcijańskiej Marii Karpluk)*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, t. 19, s. 373–385.
- Siatkowski J., 1982, *O cerkiewizmach w najstarszej polskiej terminologii chrześcijańskiej*, [w:] *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego, Slawistyka 3, Polskie kontakty z piśmiennictwem cerkiewnoślawiańskim do końca wieku XV*, Gdańsk, s. 97–105.
- STTP: *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*, 2022, red. W. Przyczyna, K. Czarnecka, M. Ławreszuk, Białystok.
- Walczak B., 1999, *Zapożyczenia leksykalne (formalnosemantyczne) czy kalki? O pewnym typie zapożyczeń w kontaktach języków blisko spokrewnionych*, [w:] *Słowotwórstwo, semantyka i składnia języków słowiańskich*, red. M. Blicharski, H. Fontański, Katowice, s. 124–133.
- WSJP PAN: *Wielki słownik języka polskiego PAN*, 2007–, red. P. Źmigrodzki, Kraków, <https://wsjp.pl> [14.02.2025].

WSWO: *Wielki słownik wyrazów obcych PWN*, 2010, red. M. Bańko, Warszawa.

Witalisz A., 2016, *Przewodnik po anglicyzmach w języku polskim*, Kraków.

Wojan K., 2010, *Przypadkowe i nieprzypadkowe wędrówki leksemów*, Gdańsk.

ORTHODOX TERMINOLOGY IN THE POLISH LANGUAGE. WORD CALQUES

ABSTRACT

Keywords: Orthodox terminology in the Polish language, word calques, lexical borrowings, religious lexis

Contemporary Orthodox terminology in Polish is a lexical area in the process of formation. In addition to native words, as well as proper borrowings, primarily Church Slavonic, Greek, a few Latin and East Slavonic, a group of lexical calques can be found. The paper characterises word calques, which are structural and semantic copies of foreign terms, especially Church Slavisms, Graecisms and Latinisms. In the case of many calques, it is difficult to clearly determine their origin, so the most likely sources are cited. Some of such formations have been borrowed from general Polish and Catholic terminology, e.g. *jutrznia*, *miłosierdzie*, *błogostawieństwo*, while others were created in modern times in order to introduce missing or more precise nominations concerning Orthodox spirituality, e.g. *dwupieśń*, *nowomęczennik*, *ucerkiewnianie*. The parallel functioning of proper borrowings and their calqued equivalents is noteworthy, e.g. *Theotokos* – *Bogarodzica*, *ortodoksja* – *prawosławie*, *staurofor* – *krucyferariusz* – *krzyżonośca*, *koncelebrans* – *współsprawujący*.

The characteristic of word calques presented in the paper, although selective and incomplete, allows for the indication of quite important features related to the etymology, structure and functioning of such formations in contemporary Orthodox terminology.